

หัวใจพุทธศาสนาคืออะไร ว่ากันไปหลายอย่าง ถูกทั้งนั้น อันไหนก็ได้

พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักการที่เรียกกันว่า "หัวใจพระพุทธศาสนา" เป็นคำไทยที่เราพูดกันง่าย ๆ ถ้าพูดเป็นภาษาบาลี คือ "โอวาทปาฏิโมกข์" หลักที่ถือว่าเป็นหัวใจพระพุทธศาสนา คือคำไทยที่สรุปพุทธพจน์ง่าย ๆ สั้น ๆ ว่า "เว้นชั่ว ทำดี ทำใจให้บริสุทธิ์" ภาษาพระหรือภาษาบาลีว่า.....

"สพฺพปาปสฺส อภินิหารํ กุสลสฺสอุปสมฺปทา สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธานสาสนํ "

แปลให้เต็มเลยว่า "การไม่ทำความชั่วทั้งปวง การทำความดีให้พร้อมพร้อม การชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย"

คำกล่าวที่ว่า "นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย" ทำให้เราคิดว่านี่แหละเป็นคำสรุป แสดงว่าเนื้อแท้ของพระพุทธศาสนาอยู่ที่นี้ เราก็เลยเรียกว่า "หัวใจ" มาเป็นจุดเริ่มต้น แต่กระนั้นชาวพุทธผู้ได้ฟังพระสอนมามากๆ พระอาจารย์หรือพระเถระผู้ใหญ่บางท่านพูดถึงหลักการอื่นว่า อันโนนสิ อันนี้สิ เป็นหัวใจพระพุทธศาสนา บางทีโยมก็ซังกง จึงขอยกเอาเรื่องนี้มีมาพูดว่าอะไรกันแน่ที่เรียกว่าเป็น หัวใจพระพุทธศาสนา

บางท่านบอกว่า "อริยสัจสี่" เป็นหัวใจพระพุทธศาสนา เพราะว่าคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมดรวมอยู่ในอริยสัจสี่ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว เสด็จไปแสดงปฐมเทศนา พระธรรมจักรก็ปวัตตนสูตร

….. พระองค์ตรัสพุทธพจน์ตอนหนึ่ง มีความว่า ตราบใดที่เรายังไม่ (จตุส อริยสัจเจสฺ ติปริวิภูฏี ทวาทสากาโร ยถาภูตํ ญานนทสฺสนํ) มีญาณที่ศนะที่มีปริวิภูฏี ๓ มีอาการ ๑๒ ในอริยสัจสี่ เราก็ยังปฏิญาณไม่ได้ว่า ได้ตรัสรู้ ต่อเมื่อเรามีญาณที่ศนะนั้น จึงปฏิญาณได้ว่า ตรัสรู้ หมายความว่า ตรัสรู้ อริยสัจสี่ครบ ๓ ด้าน คือรู้ว่าคืออะไร แล้วก็รู้ว่าหน้าที่ต่ออริยสัจสี่แต่ละอย่างนั้นคืออะไร และรู้ว่าได้ทำหน้าที่ต่ออริยสัจสี่นั้นแล้ว เวียนไปทุกข้อเรียกว่า ๓ ปริวิภูฏี

อธิบายว่า..... รู้ในอริยสัจสี่แต่ละอย่างเริ่มตั้งแต่รู้ว่าทุกขคืออะไร เราจะต้องทำอะไรต่อทุกข แล้วก็รู้ว่าหน้าที่ต่อทุกขนั้นเราได้ทำแล้ว ถ้ายังไม่รู้หรือยังไม่รู้ด้วยญาณที่ศนะครบทั้ง ๓ ในแต่ละอย่าง (รวมทั้งหมดเป็น ๑๒ เรียกว่ามีอาการ ๑๒) ก็ยังไม่สามารถปฏิญาณว่าได้ตรัสรู้เป็นสัมมาสัมพุทธะ

ต่อเมื่อได้ตรัสรู้หรืออริยสัจ โดยมีความในอริยสัจแต่ละข้อครบทั้ง ๓ รวมเป็น ๑๒ จึงปฏิญาณได้ว่าเป็นสัมมาสัมพุทธะ เป็นอันว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้หรืออริยสัจสี่ และการตรัสรู้หรืออริยสัจสี่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า อริยสัจสี่จึงเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา

บางท่านไปจับเอาที่พระไตรปิฎกอีกตอนหนึ่ง ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสไว้กระหัดรัดมากกว่า..... "ปุพฺพเพจาหํ ภิกฺขเว เอตฺตริ จ ทฺถขณฺเฏว ปญฺญาเปมิ ทฺถขสฺส จ นิโรธํ " ภิกษุทั้งหลายทั้งในกาลก่อนแลบัดนี้ เราบัญญัติแต่ทุกขและความดับทุกขเท่านั้น ถ้าจับตรงนี้ก็แสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงสอนทั้งหมดนี้ หลักการของพระพุทธศาสนาก็มีเท่านี้ คือ ทุกขและความดับทุกข

ท่านพุทธทาสกล่าวถึงหลักอีกข้อหนึ่งให้ถือว่าเป็นหัวใจพระพุทธศาสนา คือ..... "สพฺเพ อุมฺมา นาลํ อภินิเวสยา " แปลว่า "ธรรมทั้งปวง ไม่ควรยึดมั่น" คำว่า "นาล" แปลว่าไม่ควร หรือ ไม่อาจ ไม่สามารถ คำว่า "ไม่ควร " ในที่นี้หมายความว่า เราไม่อาจไปยึดมั่นมันได้ เพราะมันจะไม่เป็นไปตามใจเราแน่นอน เมื่อมันไม่อาจจะยึดมั่น เราก็ไม่ควรจะยึดมั่นมัน อันนี้ท่านถือว่าเป็นหัวใจพระพุทธศาสนา เมื่อได้ฟังอย่างนี้ ก็ทำให้เราสงสัยกันว่าเอาหลักอันไหนดีเป็นหัวใจพระพุทธศาสนา ก็เลยขอให้ความเห็นว่าอันไหนก็ได้

{mospagebreak title=ข้อความ}

แต่ต้องระวัง อันไหนก็ได้ จะทำให้พุทธศาสนาอ่อนแอ ชาวพุทธต้องมีหลักที่แน่ชัด ให้ปฏิบัติเด็ดแน่วเป็นหนึ่งเดียว

แต่การพูดว่า "อันไหนก็ได้" ก็ไม่ดีเหมือนกันเพราะทำให้ชาวพุทธเหมือนว่าไม่มีอะไรลงตัวแน่นอน แล้วกลายเป็นคนที่เอาอย่างไรก็ได้ โง่งเงงอ่อนแอหรือแหว่งไปแหว่งมา เหมือนไม่มีหลัก ก็กลายเป็นไม่ได้เรื่อง เราต้องชัดเจนว่า ที่อันไหนก็ได้มัน ทั้งหมดคืออันเดียวกัน เพราะการพูดถึงหลักคำสอนเหล่านั้นนั้น เป็นการพูดโดยจับแง่มุมต่างๆ กันของคำสอน ซึ่งทั้งหมดอยู่ในระบบเดียวกันโยงถึงกัน มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

ถ้าพูดว่าหัวใจพระพุทธศาสนา คือ "เว้นชั่ว ทำดี ทำใจให้ผ่องใส" หัวใจที่ว่านี้เป็นหลักในเชิงปฏิบัติเป็นเรื่องการดำเนินชีวิตว่า เราจะไม่ว่าชั่ว ทำดี และทำใจให้ผ่องใส

ที่นี้ลองไปดูหลักอริยสัจสี่ ซึ่งมี ทุกข สมุทัย นิโรธ มรรค จะเห็นว่าข้อที่ ๔ คือ "มรรค" เป็นข้อปฏิบัติ

มรรคมืองค์ ๘ มีสัมมาทิฎฐิ เป็นต้น และสัมมาสมาธิเป็นข้อสุดท้าย องค์ทั้ง ๘ นี้ ก็จำยาก จึงย่อง่าย ๆ เหลือ ๓ เท่านั้น คือ ศีล สมาธิ ปัญญา

ศีล คือ เว้นชั่ว….. สมาธิ คือ ทำความดีให้ถึงพร้อม….. ปัญญา คือ ชำระจิตใจให้ผ่องใส พอแยกแยะอย่างนั้นแล้วก็เห็นว่า เว้นชั่ว ทำดี

ทำให้บริสุทธิ ที่ว่าเป็นหัวใจพระพุทธศาสนา นั้น ก็อยู่ใน มรรค นี้เองเป็นอริยสัจ ข้อที่ ๔ คือ ข้อสุดท้าย

ทุกข์ คือ ตัวปัญหา เป็นสิ่งที่เราไม่เอา ยังไม่ต้องปฏิบัติ เราต้องรู้ให้ชัดว่าอะไรเป็นปัญหาที่เราจะต้องฟันไป….. สมุทัย คือ ตัวเหตุแห่งทุกข์ ต้องสืบสาวให้รู้ตามหลักความจริงที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยว่า ทุกข์เกิดจากเหตุ และเหตุนั้นคืออะไร เหตุนั้นเรารู้ว่าจะต้องกำจัด แต่เรายังไม่ทำอะไร จากนั้นเรารู้ว่าเมื่อกำจัดเหตุแห่งทุกข์ได้ เราจะเข้าถึงจุดหมายคือ….. นิโรธ แต่ทั้งหมดนี้จะสำเร็จได้ด้วยการลงมือทำในข้อสุดท้ายคือ มรรค ฉะนั้น ทุกข์ สมุทัย นิโรธ สามอยายนี้อาจารย์ว่ามันเป็นคืออะไร เราจะต้องทำอะไรต่อมัน แต่เราปฏิบัติมันไม่ได้ สิ่งที่จะปฏิบัติได้คือ ข้อที่ ๔ ได้แก่….. มรรค เมื่อเราปฏิบัติตาม มรรค เราก็กำจัด สมุทัย แก่เหตุแห่งทุกข์ได้เราก็พ้นทุกข์ หมดปัญหา และเราก็บรรลุนิโรธ เขาถึงจุดหมายได้สามารถทำให้สำเร็จงานสำหรับ ๓ ข้อแรกทั้งหมด เป็นอันว่าสิ่งที่เราต้องปฏิบัติมีอยู่ข้อเดียวคือ ข้อ ๔ แต่เราต้องรู้ ๓ ข้อข้างต้นด้วย

ถึงตอนนั้นก็กลับไปดูหลัก เว้นชั่ว ทำดี ทำให้บริสุทธิ จะเห็นว่าเป็นหลักในภาคปฏิบัติทั้งหมดของพระพุทธศาสนา ซึ่งอยู่ใน มรรค คือ ข้อที่ ๔ ของอริยสัจ เพราะมรรคเป็นฝ่ายลงมือทำ ลงมือปฏิบัติ ในแง่ของหลักความจริงตามสภาวะว่าเป็นอย่างไร จุดหมายคืออย่างไร ก็อยู่ในข้อ ๑ - ๒ - ๓ ของอริยสัจ

เพราะฉะนั้น อริยสัจ กว้างกว่าและครอบคลุมหลัก เว้นชั่ว ทำดี ทำให้บริสุทธิด้วย สำหรับชาวพุทธทั่วไป เริ่มต้นก็ให้เห็นก่อนว่าจะปฏิบัติอะไร เมื่อปฏิบัติไปได้ระดับหนึ่งก็ต้องรู้หลักความจริงทั่วไปด้วย มิฉะนั้นการปฏิบัติก็ไม่เผลอ ถึงตอนนั้นต้องรู้หลักอริยสัจสี่

อย่าลืมว่า ได้หลักแน่ชัดแล้วนะ เริ่มด้วย "เว้นชั่ว ทำดี ทำให้บริสุทธิผ่องใส" นี้แหละเป็นหัวใจพระพุทธศาสนาไว้ก่อน แล้วก้าวต่อไปให้ครบ อริยสัจทั้ง ๔ ให้ได้จึงจะเป็นชาวพุทธที่แท้จริงและสมบูรณ์

{mospagebreak}

ว่ากันไป ก็หลักก็หัวใจ ในที่สุดก็หลักใหญ่เดียวกัน

ที่นี้ลองเทียบหลักอื่นอีก พระพุทธเจ้าตรัสไว้ "ทั้งในกาลก่อนและบัดนี้ เราบัญญัติแต่ทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้น" อันนี้คือ อริยสัจ ๔ แบบสั้นที่สุด ย่อเป็น ๒

คู่ คือ

ทุกข์ และ สมุทัย เหตุแห่งทุกข์ อันนี้ ๑ คู่

นิโรธ ความดับทุกข์ และ มรรค ทางไปถึงความดับทุกข์ก็ ๑ คู่

ยังมีอีก คือเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสแล้ว ตอนจะออกประกาศพระพุทธศาสนา พระองค์ทรงพระดำริ ซึ่งมีความตอนนั้นในพระไตรปิฎกบอกว่า….. "อติโค โข มุยาย ธมฺโม" ธรรมที่เราบรรลุนี้ ทูรนุโพโธ เป็นของที่รู้ตามได้ยาก กล่าวคือ หนึ่ง ….. อิทัปปัจจยตาปฏิจสฺมุปบาท สอง….. นิพพาน แล้วพระองค์ก็ตรัสเล่าต่อไปว่า พระองค์ทรงดำริว่า หมู่สัตว์ทั้งหลาย มักหลงระเริงกันอยู่ในสิ่งที่ล่อให้ติด ยากที่จะเข้าใจหลักการทั้ง ๒ นี้ จึงน้อมพระทัยไปในทางที่จะไม่ทรงสั่งสอน

แต่ถ้าเราโยงดูก็บอกได้ว่าสาระไม่ไปไหน ที่แท้ก็อันเดียวกันนั่นแหละ อิทัปปัจจยตาปฏิจสฺมุปบาท เป็นเรื่องทุกข์และสมุทัย แทนที่จะจับที่ปรากฏการณ์คือทุกข์ ก็จับที่กระบวนการของกฎธรรมชาติ เริ่มที่ข้อสมุทัย ดูเหตุปัจจัยที่เป็นไปจนปรากฏทุกข์เป็นผลขึ้น จึงรวมทั้งข้อทุกข์และสมุทัย ดังจะเห็นได้ว่าเวลาตรัส ปฏิจสฺมุปบาท พระพุทธเจ้าทรงสรุปว่า….. "เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนธสฺส สมฺมโย โหติ" แปลว่า "สมุทัย คือ การเกิดขึ้นพร้อมแห่งทุกข์ จึงมีด้วยประการฉะนี้" หมายความว่า จากความเป็นไปตามกระบวนการของกฎธรรมชาตินี้ จึงเกิดมีทุกข์ขึ้น

เพราะฉะนั้น ข้อว่า อิทัปปัจจยตาปฏิจสฺมุปบาท ก็คือตรัสเรื่อง ทุกข์ และ สมุทัย จากนั้นอีกอย่างที่ตรัสไว้ คือ นิพพาน ซึ่งก็คือขอนิโรธ ซึ่งเราจะต้องบรรลุถึงด้วยการปฏิบัติตามมรรค การที่จะบรรลุนิพพานที่เป็นจุดมุ่งหมาย ก็เรียกว่า กว้าง หรือ เป็นเงื่อนไขอยู่ในตัวให้ต้องปฏิบัติตามมรรค ดังนั้น การตรัสถึง นิพพาน คือขอนิโรธ ก็โยงเอามรรคเข้ามาพ่วงไว้ด้วย

พูดให้ลึกลงไป ข้อแรก อิทัปปัจจยตาปฏิจสฺมุปบาท ก็คือ สังขตธรรม พร้อมทั้งกระบวนการความเป็นไปของมันทั้งหมด ส่วนข้อหลัง นิพพาน ก็คือ อสังขตธรรม ที่พ้นไปจากสังขตธรรม นั้น

อริยสัจนั้นเป็นวิธีพูด หรือ วิธีแสดงกฎธรรมชาติในแง่ที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ที่จะนำไปใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิต หรือ แก้ปัญหาชีวิตของตน พระพุทธเจ้าตรัสวางไว้ในรูปที่ใช้การได้เรียกว่า ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค แต่ความจริงในกฎธรรมชาติก็คือ อิทัปปัจจยตาปฏิจสฺมุปบาท และสภาวะที่เป็นจุดหมายคือ นิพพาน ก็มีเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงบอกว่า ไม่ไปไหน

ส่วนอีกหลักหนึ่งคือ "สพฺพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสย" แปลว่า ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น คือ เขาไม่อาจจะยึดมั่นถือมั่นมันไว้ได้ เป็นการสรุปหัวใจของการปฏิบัติที่โยงไปหาความจริงของธรรมชาติ หรือ สภาวะธรรม ว่า สิ่งทั้งหลายหรือปรากฏการณ์ทั้งหลายทั้งปวง หรือสิ่งที่แวดล้อมชีวิตของเรา หรืออะไรก็ตามที่เราเกี่ยวข้องกับ มันไม่ได้อยู่ใต้อำนาจความปรารถนาของเรา แต่มันเป็นไปตามกฎธรรมชาติ เป็นไปตามเหตุปัจจัย หรือ มีอยู่ดำรงอยู่ตามสภาวะของมัน เพราะฉะนั้นเราจึงไม่สามารถยึดมั่นถือมั่นมันได้ เราจะต้องวางใจปฏิบัติต่อมันให้ถูก

หลักนี่เป็นการโยงธรรมดาธรรมชาติหรือความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย มาสู่ทำที่ปฏิบัติของมนุษย์ต่อสิ่งเหล่านั้น ซึ่งรวมสาระสำคัญว่า เราต้องรู้ที่นั่นสิ่งเหล่านั้นมันไม่เป็นที่ไปตามใจปรารถนาของเราละ มันเป็นที่ไปตามเหตุปัจจัยของมัน เราจะไปยึดมั่นถือมั่นตามใจของเราไม่ได้ แต่ต้องปฏิบัติด้วยปัญญา คือด้วยความรู้เท่าทันและให้ตรงตามเหตุปัจจัย เมื่อละความยึดมั่นได้ก็สงบเย็น นิพพาน คือข้อนี้โรธ

ตกลงว่า การกล่าวถึง หัวใจพระพุทธศาสนา กันหลายแบบหลายแนวมัน ทั้งหมดก็เป็นอันเดียวกัน ซึ่งในที่สุดหลักใหญ่ที่ครอบคลุม ก็คือ อริยสัจสี่ นี้แหละ ไม่ไปไหน ที่พูดมาในตอนนี้นี่ทั้งหมด ก็เป็นการแยกแยะและเชื่อมโยงให้เห็นชัดเจนลงไปว่า หลักหัวใจพระพุทธศาสนา ที่พูดกันหลายอย่างนั้น ที่จริงก็อันเดียวกัน ต่างกันโดยวิธีพูดเท่านั้น และขออภัยว่า.....

อย่ามัวพูดว่า อย่างนั้นก็ได้ออย่างนี้ก็ได้อ ขอให้จับหลักลงไปให้ชัด และปฏิบัติให้มันให้เด็ดเดี่ยวแน่วลงไป อย่างที่ว่าแล้วข้างต้น

{mospagebreak}

อริยสัจ คือ ธรรมที่นำเสนอเป็นระบบปฏิบัติการ ให้มนุษย์บริหารประโยชน์จากความจริงของธรรมชาติ

อริยสัจนั้น แท้จริงเป็นหลักของเหตุและผล ธรรมดาเราจะพูดเหตุก่อนแล้วจึงพูดตุกลมไขใหม่ ให้สังเกตว่าพระพุทธเจ้ากลับทรงยกเหตุขึ้นแสดงก่อน แล้วแสดงผลทีหลัง ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น

ตามปกติพระพุทธเจ้าก็ตรัสเหตุก่อนผล แต่ในกรณีนี้กลับแสดงผลก่อนเหตุ เพราะเป็นเรื่องวิธีสอน ซึ่งต้องเริ่มด้วยสิ่งที่มีมองเห็นอยู่ เริ่มที่ปัญหา ก่อน โดยชี้ปัญหาว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ทำความเข้าใจปัญหาแล้วจึงค้นหาสาเหตุเสร็จแล้วชี้ถึงจุดมุ่งหมาย หรือสิ่งที่ต้องการ แล้วบอกวิธีปฏิบัติที่จะให้เข้าถึงจุดหมายวิธีสอนอย่างนี้เป็นที่เร้าใจด้วย พอพูดถึงปัญหาโดยเฉพาะปัญหาของตัวเอง หรือปัญหาที่เกี่ยวข้องกระทบถึงตัว คนก็สนใจอยากจะทำอย่างนั้นแล้วจึงสืบว่าปัญหานี้เกิดจากเหตุอะไร เมื่ออยากกำจัดเหตุแล้ว พอพูดถึงจุดหมายว่าดีอย่างไร คนก็อยากจะทำไปจนถึงจุดหมายนั้น แล้วจึงบอกวิธีปฏิบัติ ถ้าเราไปบอกวิธีปฏิบัติก่อน วิธีปฏิบัติอาจยากมาก คนก็ท้อใจ ไม่อยากทำ ไม่อยากไป แต่ถ้าชี้จุดหมายให้เห็นว่าดีอย่างไร ใจเขาจะไม่ปรารถนา ยิ่งเห็นว่าดีเท่าไร ประเสริฐอย่างไร เขายิ่งอยากไปและเต็มใจที่จะทำ เราจึงค่อยบอกวิธีปฏิบัติ ตอนนั้นเขาสนใจตั้งใจเต็มที่แล้ว เขายินดีพร้อมที่จะทำสุดแรงของเขา

ในการปลุกระดมก็ใช้วิธีนี้จึงจะได้ผล แม้จะไม่สุดจริตเขามุ่งแต่จะให้ได้สำเร็จ เพราะเป็นวิธีที่ได้ผลคือตอนต้นพูดชี้ปัญหา ก่อน….. "เวลานี้มันยังมีปัญหาทั้งนั้น มีความยากจน มีความเดือนร้อน อะไรๆ ก็ไม่ดี มันเลวร้ายอย่างนั้นๆ" ถ้าจะปลุกระดมต้องชี้เรื่องที่ไม่ดีให้เห็นออกมาสักๆ ว่าเยอะเยอะไปหมด ร้ายแรงอย่างไร ชี้ทุกขให้ชัดก่อนว่า….. นึกเกลียดน่ากลัวร้ายแรงจนคนไม่พอใจมาก อยากจะแก้ไข ที่นี้ก็ชี้สาเหตุว่า นี่คือการ ตัวร้ายอยู่นี้ เป็นเหตุให้เกิดปัญหา ถึงตอนนี้คนก็ก้าวไปอีกขั้นหนึ่ง ใจก็เกิดพลัง เกิดความตื่นเต้น เกิดเรี่ยวแรงกำลังขึ้นมาว่าต้องจัดการ กำจัดมันละนะ เราเห็นตัวการแล้ว พอคนกระหายอยากจะทำแล้ว ก็ชี้เป้าหมาย จุดหมายนั้นต้องชี้ให้เห็นเด่นชัดว่าดีที่สุด ใจคนก็พุ่งเป้าพร้อมเต็มที่ พอบอกวิธีปฏิบัติว่า "ต้องทำอย่างนี้ๆๆ" ตอนนั้นวิธีปฏิบัติถึงจะยากก็ไม่กลัวแล้ว ไม่ว่าจะทำอย่างไรก็เอาทั้งนั้น ระดมกำลังเต็มที่ มรรคมาได้เลย

รวมความว่า….. อริยสัจเป็นหลักที่เชื่อม ระหว่างความจริงของธรรมชาติ กับปฏิบัติการของมนุษย์

{mospagebreak}

ถึงจะเล่าเรียนจบหลัก ถ้าไม่รู้จักรหน้าที่ต่ออริยสัจ ก็ปฏิบัติไม่ถูกและไม่มีความบรรลุธรรม

เราจะรู้หรือสัจอย่างเดียวกันไม่ได้ ต้องรู้หน้าที่อริยสัจและปฏิบัติหน้าที่ต่ออริยสัจให้สำเร็จด้วย การเรียนอริยสัจโดยไม่รู้หน้าที่ต่ออริยสัจอาจจะทำให้เข้าใจสับสน

พระพุทธเจ้าตรัสกิจ หรือหน้าที่ต่ออริยสัจสี่ไว้ครบถ้วนแล้วแต่ละอย่างๆ

๑. **หน้าที่ต่อทุกข** คือ "ปริญญา" แปลว่า กำหนดรู้ รูเท่าทัน จับตัวมันให้ได้ พระพุทธเจ้าตรัสว่า..... "ทุกขัง ปริญญะยัง" ภาษาพระแปลกันว่า "กำหนดรู้" ทุกขนั้นเป็นสิ่งที่จะต้องรูเท่าทัน..... ปริญญะยัง เป็นคุณศัพท์ ถ้าใช้เป็นคำนามก็เป็น ปริญญา เป็นชื่อของการสำเร็จการศึกษา ทุกขนั้นเป็นตัวปัญหาเป็นปรากฏการณ์ ท่านเปรียบเหมือนกับ "โรค" ในทางร่างกายของเรา เมื่อเรามีโรคเราก็จะแก้ไขบำบัดหรือกำจัดโรค แต่พอเอาเข้าจริงเรากำจัดโรคไม่ได้ เราต้องเรียนรูจักโรค เหมือนหมอยาจะแก้ไขโรค ต้องกำหนดรู้ให้ได้ว่าโรคอะไร เป็นที่ไหนตรงไหน และรูปร่างซึ่งเป็นที่ตั้งของโรคด้วย ทำนองเดียวกัน ทุกข จึงไม่ใช่เรียนเฉพาะปัญหา แต่เรียนชีวิตซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งปัญหาด้วย ปัญหาเกิดที่ไหน มันเกิดที่ชีวิตหรือ เกิดในโลก เราก็ต้องรู้จักโลก

๒. **หน้าที่ต่อสมุทัย** คือ "ปหานะ" แปลว่า ละ หรือ กำจัด พอรู้โรคว่าเป็นโรคอะไร จับได้แล้ว ต้องสืบหาสาเหตุของโรค ต้องจับให้ได้ เหมือนกับแพทย์ที่วินิจฉัยโรคให้ได้ สืบหาตัวสาเหตุของโรค อาจจะเป็นเชื้อโรค หรือ ความบกพร่องของอวัยวะ ไม่ใช่เชื้อโรคอย่างเดียว เมื่อมีโรคก็ต้องมี สมุฏฐาน หรือ สมุทัย นี้แหละเป็นตัวที่ต้องแก้ไข หรือกำจัด

๓. **หน้าที่ต่อนิโรธ** เรียกว่า "สังขิกิริยา" แปลว่า ทำให้ประจักษ์แจ้ง คือ บรรลุถึงนั่นเอง เราต้องมีเป้าหมายว่าเราจะเอาอะไร และทำได้แค่ไหน จุดหมายอะไรที่ต้องการ กำหนดให้ได้และรู้ความเป็นไปได้ในการแก้ไข คนที่ไม่มีความชัดเจนว่าต้องการอะไร มีความเป็นไปได้อย่างไร ก็จะทำอะไรไม่สำเร็จ แพทย์ก็ต้องวางเป้าหมายในการรักษาโรคว่าเป็นไปได้แค่ไหน เอาอะไรเป็นจุดหมายในการรักษา แล้วทำให้ได้ ให้บรรลุจุดหมายนั้น

๔. **หน้าที่ต่อมรรค** เรียกว่า "ภาวนา" แปลว่า บำเพ็ญ คือ ปฏิบัติ ลงมือทำ ทำให้เกิด ทำให้มีขึ้น พอวางเป้าหมายเสร็จก็มาถึงขั้นลงมือปฏิบัติ จะฝ่าตัดให้ยา และให้คนไข้ปฏิบัติตัวบริหารร่างกายอย่างไร วิธีรักษาทั้งหมดมาอยู่ในข้อ ๔ คือ มรรค เป็นขั้นที่ต้องลงมือทำ ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่มีรายละเอียดมากมาย

เพราะฉะนั้น อริยสังขี จึงเป็นวิธีการวิทยาศาสตร์ จะใช้ในการสอนก็ได้ ในการรักษาโรคก็ได้ แพทย์ก็ใช้วิธีการนี้ สรุปความว่า พระพุทธศาสนาสอนเรื่องทุกข์ไว้สำหรับปัญญา แต่สอนเรื่องสุขสำหรับให้เรามีชีวิตเป็นจริงอย่างนั้น พูดอย่างสั้นว่า พุทธศาสนาสอนให้รู้ทันทุกข์ และให้การอยู่เป็นสุข หรือให้สั้นกว่านั้นอีกว่า พุทธศาสนาสอนให้เห็นทุกข์ แต่ให้เป็นสุข คือ ทุกข์สำหรับเห็น แต่สุขสำหรับเป็น

เพราะฉะนั้น ต้องมองพระพุทธศาสนาว่าเป็นศาสนาแห่งความสุข ไม่ใช่ศาสนาแห่งความทุกข์

{mospagebreak}

แก่นแท้ของพระพุทธศาสนา

เพราะได้พูดแล้วว่า อริยสังขีคือครอบคลุมหลักการของพระพุทธศาสนาทั้งหมด ไม่ว่าจะ เป็น

- หลัก "เว้นชั่ว ทำดี ทำใจให้บริสุทธิ์"
- หลัก "ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น"
- หลัก "เราบัญญัติแต่ทุกข์และความดับทุกข์" หรือ
- หลัก "อภิปัจจยตาปฏิจสมุปบาทกัณนิพพาน"

ทุกหลักรวมอยู่ในหลักอริยสังขี ทั้งนั้น

ขออย่าว่า "อริยสังขี" คือ หลักที่โยงความจริงในธรรมชาติมาสู่การใช้ประโยชน์ของมนุษย์ เพราะลำพังกฎธรรมชาติเอง ตามธรรมดาถ้าเขาไม่รู้วิธีปฏิบัติ ไม่รู้จักเริ่มต้น ไม่รู้ลำดับ เขาก็สับสน

พระพุทธเจ้าทรงต้องการให้เราได้ประโยชน์จากกฎธรรมชาติโดยสะดวก จึงนำมาจัดรูป ตั้งแบบ วางระบบไว้ให้ เรียกว่า อริยสังขี โดยลำดับให้เห็นชัดเจน เป็นทั้งวิธีสอน วิธีแก้ปัญหา และวิธีลงมือทำ เมื่อทำตามหลักอริยสังขี ความจริงของธรรมดาที่ยาก ก็เล่าย้ายไปหมด

ความจริงมีอยู่ตามธรรมดา พระพุทธเจ้ามีปัญญา ก็มาค้นพบและเปิดเผย

จุดเริ่มต้นนี้ชัดอยู่แล้วในพุทธพจน์ว่า "อุปปาทา วา ภิกขเว ตถาคตานํ อุปปาทา วา ตถาคตานํ ฐิตา ว สา ธาตุ …" มีเนื้อความว่า..... "ตถาคตคือพระพุทธเจ้า จะเกิดขึ้นหรือไม่เกิดขึ้นก็ตาม ความจริงก็คงอยู่เป็นกฎธรรมดา เป็นความแน่นอนของธรรมชาติ ว่าดังนี้ๆ"

นี่คือการมองความจริงตามแบบของพระพุทธศาสนา พุทธพจน์นี้เป็นหลักพื้นฐาน เราควรเริ่มต้นด้วยหลักนี้นั้นคือพระพุทธศาสนา มองสิ่งทั้งหลายเป็นเรื่องของธรรมชาติและกฎธรรมชาติ เป็นความจริงที่เป็นอยู่อย่างนั้นตามธรรมดาของมัน ไม่เกี่ยวกับการเกิดขึ้นของพระพุทธเจ้า

ในพุทธพจน์นี้ พระพุทธเจ้าตรัสต่อไปว่า..... "ตถาคตมารู้ความจริง ค้นพบความจริงนี้แล้ว จึงบอกกล่าว เปิดเผย แสดง ชี้แจง ทำให้ง่าย ว่าดังนี้ๆ" พุทธพจน์นี้บอกฐานะของพระศาสดาว่า ฐานะของพระพุทธเจ้า คือผู้ค้นพบความจริง แล้วนำจริงนั้นมาเปิดเผย แสดงให้ปรากฏ พระพุทธเจ้าไม่ใช่เป็นผู้บัญญัติ หรือเป็นผู้สร้าง ผู้บันดาลขึ้นมาจากความไม่มี พระองค์เพียงแต่แสดงความจริงที่มีอยู่ การที่พระองค์บำเพ็ญบารมีทั้งหลายเพื่อตรัสรู้เข้าถึงความจริงที่มีอยู่เป็นธรรมดาตลอดเวลา ไม่มีใครเสกสรรปั้นดาล (ไม่มีผู้สร้าง เพราะถ้ามีผู้สร้าง ก็ต้องมีผู้สร้างนั้น ถ้ามีผู้สร้างมีได้เอง ก็แน่นอนว่า สภาวะธรรม ก็มีอยู่ได้โดยไม่ต้องมีผู้สร้าง) มันไม่อยู่ได้อานาจบังคับบัญชาของใคร ไม่มีใครบิดผันเปลี่ยนแปลงมันได้ ผู้ใดมีปัญญาจึงจะรู้เข้าใจและใช้ประโยชน์มันได้

เพราะฉะนั้น การรู้ความจริงของธรรมชาติจึงเป็นเรื่องสำคัญยิ่ง เราจะปฏิบัติต่อสิ่งทั้งหลายได้ถูกต้องเหมือนในทางวิทยาศาสตร์ฝ่ายวัตถุ ที่ค้นพบความจริงคือกฎธรรมชาติบางอย่าง เมื่อค้นพบแล้วก็นำเอากฎธรรมชาติส่วนนั้นมาใช้ทำอะไรต่างๆ ได้ เช่น การสร้างสิ่งประดิษฐ์ต่างๆ ตั้งแต่เรือกลไฟ รถยนต์ไฟ เรือบิน คอมพิวเตอร์ ทางวิทยาศาสตร์เอาแต่ความจริงในโลกวัตถุ ส่วนพระพุทธศาสนามองความจริงของโลกและชีวิตทั้งหมดว่าเป็นเรื่องของธรรมชาติที่มีอยู่และเป็นไปตามธรรมดา เมื่อพระพุทธเจ้ามาค้นพบแล้ว ก็ทรงทำให้เข้าใจง่ายขึ้นโดยวิธีจัดรูปร่างระบบแบบแผนให้เรียนรู้ได้สะดวกและวางเป็นกฎเกณฑ์ต่างๆ นี่คือการจับเอาหลักความจริงทั้งหลายมาจัดเป็นระบบขึ้นเพื่อให้ง่ายต่อความเข้าใจของเรา

ที่นี้ความจริงของสิ่งทั้งหลาย หรือกฎธรรมชาติเป็น อนิจจัง ไม่เที่ยง ไม่คงที่ เกิดแล้วดับไปเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เป็น ทุกขัง คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และเป็น อนัตตา ไม่เป็นตัวตนของใครที่จะไปสั่งบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาได้ เราจะยึดถือครอบครองไม่ได้ เพราะมันเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน หรือดำรงอยู่ตามสภาวะของมัน แต่แท้จริงแล้วตัวตนอย่างนั้นไม่มี มีแต่เพียงภาพปรากฏชั่วคราว ส่วนตัวจริงที่อยู่เบื้องหลังคือกระบวนการแห่งความสัมพันธ์กันของสิ่งทั้งหลายที่สืบเคลื่อนไปเรื่อยๆ ภาพตัวตนที่ปรากฏนั้นก็เปลี่ยนแปลงไป

ดังนั้นตัวตนที่เที่ยงยืนตายตัวที่จะยึดถือครอบครองบังคับบัญชาอะไรได้ จึงไม่มี (คำว่า อัตตา คือตัวตนที่เที่ยงเที่ยงยืนตายตัวตลอดไป) มีแต่ภาพรวมของปรากฏการณ์ที่เกิดจากความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลายในกระบวนการของมัน เรียกว่าเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่เป็นตัวตนของใคร

นี่คือความเป็นจริงของกฎธรรมชาติ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงสอนเรื่อง "ไตรลักษณ์" เป็นหลักที่เด่นว่าสิ่งทั้งหลายนี้..... อนิจจัง ไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้วดับหาย มีความเปลี่ยนแปลง..... ทุกขัง คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ อยู่ในภาวะขัดแย้ง ถ้าเราไปเกี่ยวข้องด้วยความอยาก มันก็ฝืนความปรารถนา แล้วก็..... อนัตตา ไม่เป็นตัวตนของใครได้ ใครจะยึดถือครอบครองสั่งบังคับไม่ได้ เพราะมันเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมัน หรือดำรงอยู่ตามสภาวะของมัน

เมื่อคนไม่รู้จักความจริงของธรรม เขาก็นำทุกข์ในธรรมชาติมาสร้างให้เป็นทุกข์ของตน

สำหรับ ทุกข์ ในไตรลักษณ์นี้ เขามักมองคำว่าทุกข์เป็นความเจ็บปวด ที่จริงทุกข์เป็นสภาพตามธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย หรือสภาวะตามธรรมชาติ คืออาการที่สิ่งทั้งหลายไม่สามารถคงอยู่ในสภาพเดิม บางทีแปลว่า stress หรือ conflict คือ ภาวะที่มีการเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย หรือองค์ประกอบต่างๆ ที่เกิดดัดบิบบิ้นขัดแย้งกันอยู่ตลอดเวลา แล้วทุกข์ก็เป็นภาพรวมที่เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งเหล่านั้น เมื่อองค์ประกอบแต่ละอย่างเกิดขึ้นดับไปเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา องค์ควมมันไม่สามารถคงสภาพเดิมได้ เกิดการขัดแย้งเป็นความกดดันภายในแล้วคงอยู่ไม่ได้

สภาพที่ขัดแย้ง ผืน กดดัน คงอยู่ไม่ได้ทั้งหมดนี้ เรียกว่า "ทุกข์" ซึ่งเป็นสภาวะธรรมชาติในสิ่งทั้งหลาย เมื่อเอาใช้ศัพท์นี้กับภาวะในใจคน มีความหมายว่าเป็นภาวะที่จิตถูกกดดันบีบบิ้น ก็มีความหมายคล้ายๆ กับทุกข์ในใจเรา คือ ภาวะที่ถูกบีบบิ้น กดดัน ขัดแย้ง ไม่สบาย ทนไม่ไหว ที่นี้ในสิ่งทั้งหลายทุกข์คือภาวะที่ต้องผันแปรเปลี่ยนแปลง เกิดความขัดแย้ง กดดัน ทนอยู่ไม่ได้

ส่วน อนัตตา คือไม่เป็นตัวตนที่เที่ยงยืนมันคงตลอดไป เป็นเพียงภาพรวมของปรากฏการณ์แห่งกระบวนการของการเปลี่ยนแปลงนั้น

เรื่องนี้ทำนองเดียวกับกฎทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งมีอยู่ตามธรรมดาในธรรมชาติ ไม่ว่าจะรู้หรือไม่ ใครมีปัญญาสามารถค้นพบแล้วเอามานอกกัน เรื่อง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นความจริงที่มีอยู่ตามธรรมดาของมัน ไม่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าจะเกิดหรือไม่เกิด พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้มาค้นพบเปิดเผย อธิบายวางเป็นระบบไว้ ตรรกะนี้แหละมาโยงกับอริยสัจ คือสิ่งทั้งหลายทั้งโลกรวมทั้งชีวิตคนเรา เป็นไปตามกฎธรรมชาติ มีความไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา มีความกดดันขัดแย้งภายใน

คงสภาพเดิมไม่ได้ เป็นไปตามเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์กัน อย่างร่างกายเรานี้ก็เปลี่ยนไป ตอนเป็นเด็กหน้าตาอย่างหนึ่ง อายุมากขึ้นก็เปลี่ยนไปอีกอย่างหนึ่ง เมื่อสิ่งทั้งหลายเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องคือจะปฏิบัติ หรือ สัมพันธ์กับธรรมชาติ กับโลก กับชีวิต ที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติด้วย อวิชชา ตัณหา อุปาทาน

อวิชชา คือ ภาวะที่ขาดความรู้ ความเข้าใจ

ตัณหา คือ ความอยาก ความปรารถนาต่อสิ่งต่าง ๆ โดยไม่มีความรู้ความเข้าใจ

อุปาทาน คือ การเข้าไปยึดมั่น ถือมั่น ให้เป็นอย่างที่ตัวเองต้องการเอาความปรารถนาของตนเป็นตัวกำหนด

ถ้ามนุษย์เข้าไปสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลาย หรือพูดง่าย ๆ ว่าสัมพันธ์กับโลกและชีวิต ด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ก็จะเกิดปัญหาขึ้นกับชีวิตของตัวเองทันที ทุกข์ที่เป็นอยู่ในธรรมชาติตามธรรมดาของมัน คือเป็นความขัดแย้ง คงอยู่ไม่ได้ ในสิ่งที่จะต้องเปลี่ยนแปลงคือเคลื่อนนั้น ก็จะเกิดเป็นสภาวะที่กดดันขัดแย้งขึ้นในจิตใจของมนุษย์ ตอนนี้อยู่ในธรรมชาติที่มีอยู่ตามธรรมดา กลายมาเป็น ทุกข์ ปปรุงแต่งในใจเรา ที่จริงทุกข์มีอยู่ตามธรรมดาในธรรมชาติ แต่เมื่อเราไปสัมพันธ์ปฏิบัติต่อมันไม่ถูก จึงเกิดเป็นทุกข์ในใจของเราขึ้นมาและเมื่อสืบค้นดู ก็จะรู้ว่า อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นตัวกำหนดความสัมพันธ์ของเราในกรณีนี้ ตัวนี้แหละที่ทันทันว่าเป็น "สมุทัย" คือเหตุแห่งทุกข์ ตอนนี้สมุทัยมาแล้ว

สมุทัย นี้ ถ้าตรัสแค่บทบาทหน้าโรง ก็เอาตัณหาเป็นตัวแสดง แต่ถ้าตรัสแบบเต็มโรง ทรงยกเอาอวิชชาเป็นตัวกำกับหลังโรง ขอให้ดูเวลาตรัสว่า อะไรคือสมุทัย พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ๒ แบบ

แบบที่ ๑ ตรัสว่า สมุทัย ได้แก่ ตัณหา คืออธิบายง่าย ๆ ว่า.... "สิ่งทั้งหลายมันไปเป็นไปตามใจอยากของคุณหรืออก เมื่อคุณสัมพันธ์กับมันด้วยความอยาก คุณก็ต้องเป็นทุกข์เอง" แต่เบื้องหลังตัณหา คือความอยาก ความตามใจตัวนี้ ตัวการที่แท้คือความไม่รู้เท่าทันความจริง ซึ่งเป็นเงื่อนไขเปิดช่องให้ปัจจัยต่างๆ เข้ามานahunันในการที่จะให้ปัญหานั้นเกิดขึ้นเพราะฉะนั้น

แบบที่ ๒ จึงตรัสแบบกระบวนการที่เริ่มต้นจาก อวิชชา ว่าเป็นปัจจัยพื้นฐานของปัญหา หรือ ทุกข์ สมุทัยที่แท้จริงเป็นกระบวนการ (ธรรมปวัตติ) ตามกฎปฏิจสุมปบาทว่า อวิชชา ปจฺจยา สงฺขารา….. ซึ่งประมวลว่าทั้งหมดนี้ คือ สมุทัยแห่งทุกข์

ตอนนี้จะเห็นได้ว่า กฎธรรมชาติมาสัมพันธ์กับมนุษย์แล้ว ตอนแรกเอาตามพูดเริ่มจากกฎธรรมชาติก่อนว่า ความจริงของธรรมชาติ มันมีอยู่ตามธรรมดาของมัน สิ่งทั้งหลายดำเนินไปตามกฎธรรมชาตินั้น เป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ตอนนี้อยู่ถึงคนที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้นโดยมี อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นตัวกำหนด ก็จะเกิดปัญหา มีทุกข์ขึ้นมา

อันนี้คืออริยสัจข้อที่ ๑ และข้อที่ ๒ คือการสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายซึ่งมีศักยภาพที่จะให้เกิดทุกข์ ด้วย อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ซึ่งเป็นสมุทัยคือตัวเหตุ แล้วเกิดทุกข์ในตัวคนขึ้นมา คือก้าวจากทุกข์ในสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่ตามธรรมชาติ มาเป็นทุกข์ในใจของเรา

นี่คือวิธีพูดแบบย้อนกลับโดยเอากฎธรรมชาติเป็นจุดเริ่มต้นโดยเริ่มที่ สมุทัย คือมนุษย์ไปสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายไม่ถูกต้อง โดยสัมพันธ์ด้วย อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ก็เกิดเป็น ทุกข์ ขึ้นมา

{mospagebreak}

{mospagebreak}

เมื่อมีปัญญารู้ความจริง ก็เลิกพึ่งพิงตัณหา หันมาอยู่ด้วยปัญญาที่เอาประโยชน์ได้จากธรรม

ในทางตรงข้าม ถ้าเรารู้ทันความจริงของโลกและชีวิต แล้วเปลี่ยนวิธีสัมพันธ์เสียใหม่ เราไม่สัมพันธ์ด้วย อวิชชา ตัณหา อุปาทาน แต่เปลี่ยนจากอวิชชาเป็นวิชา และสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายด้วย ปัญญา สมุทัยก็หายไป กลายเป็นนิโรธ

ดังนั้น วิธีแก้ไขคือการพัฒนามนุษย์ให้มีปัญญา จนกระทั่งหมดอวิชชา ตัณหา อุปาทาน เพราะฉะนั้นจึงต้องทำให้เกิดวิชาเพื่อให้อาจารย์สามารถดำรงชีวิตโดยอาศัยตัณหาอันน้อยลงตามลำดับ จนกระทั่ง อวิชชา หมดไป เมื่อหมดอวิชชาแล้ว คือ นิโรธ ไม่มีทุกข์เกิดขึ้นอีก

การที่จะมีปัญญา จนหมดอวิชชา ตัณหา อุปาทาน นั้นมนุษย์ต้องพัฒนาตัวเอง ซึ่งคือ มรรค นั่นเอง มรรค คือกระบวนการวิวัฒนามนุษย์ไปสู่การมีปัญญา จนกระทั่งไม่ต้องอาศัยอวิชชา ตัณหา อุปาทานในการดำเนินชีวิต แต่เป็นอยู่ด้วยปัญญา

เพราะฉะนั้นพระพุทธศาสนาสอนเรื่องธรรมชาติดกับการที่มนุษย์ไปสัมพันธ์กับธรรมชาติ คือ

๑. ความจริงของธรรมชาติ หรือกฎธรรมชาติ

๒. การรู้ เข้าใจความจริงนั้น แล้วนำมาใช้ประโยชน์ของตัวเองที่จะให้ชีวิตเราหมดปัญหาอย่างแท้จริง

พูดอีกอย่างหนึ่งว่า พุทธศาสนามีเท่านั้นคือ

(๑.) ความจริงของธรรมชาติ หรือกฎธรรมชาติ เราต้องเรียนรู้และใช้ประโยชน์โดยปฏิบัติให้ถูกต้อง

(๒.) มนุษย์เป็นผู้เรียนรู้เข้าใจความจริงนี้ และใช้ประโยชน์จากความจริงนั้น เราต้องศึกษาธรรมชาติของมนุษย์ด้วย

{mospagebreak}

ธรรมชาติของมนุษย์นั้นพิเศษในแง่ดี คือ มนุษย์เป็นสัตว์ที่ศึกษาให้มีปัญญาได้

เราต้องศึกษาธรรมชาติของมนุษย์ คือ นอกจากธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย ทั้งโลก ทั้งระบบ ก็มารู้ธรรมชาติของตัวมนุษย์เองด้วย ซึ่งต้องพูดเป็น ๒ ระดับ

ระดับที่ ๑ มนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งของระบบธรรมชาติทั้งหมด เพราะฉะนั้น ชีวิตมนุษย์จึงต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติเช่นเดียวกับธรรมชาติอย่างอื่น ๆ ถ้าเราแยกเป็นโลกและชีวิต ชีวิตเราเป็นไปตามกฎธรรมชาติใหญ่ อันเดียวกับกฎธรรมชาติที่ครอบงำโลกคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ต้องเปลี่ยนแปลงไปคงอยู่สภาพเดิมไม่ได้และปรากฏสูงขึ้นตามกระบวนการของเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์กันนั้น นี่คือธรรมชาติของมนุษย์ด้านหนึ่งที่เป็นชีวิต เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ

ระดับที่ ๒ ธรรมชาติพิเศษที่เป็นส่วนเฉพาะจุดสำคัญของมนุษย์ที่จะก้าวไปสู่ขั้นที่สามารถแก้ปัญหาได้หรือไม่ คือ มนุษย์สามารถมีปัญญาที่จะมีชีวิต โดยไม่พึ่งพาอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ได้หรือไม่ ธรรมชาติของมนุษย์ตรงนี้ก็ถือเป็นฐานของพระพุทธศาสนาเลยทีเดียว ธรรมชาติส่วนพิเศษของมนุษย์ คือ เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ พูดอย่างสมัยใหม่ก็ใช้คำว่า..... "เป็นสัตว์ที่พัฒนาได้" ไม่จมอยู่กับที่ แต่เปลี่ยนแปลงได้ในเชิงคุณภาพ หรือเรียกว่าเป็นสัตว์พิเศษก็ได้ คำว่า..... "ฝึก" นี้พูดอย่างสมัยใหม่ก็คือว่า เรียนรู้และพัฒนา พูดตามหลักคำแท้ๆ คือ ศึกษา หรือศึกษา พูดรวมๆ กันไปว่า เรียนรู้ฝึกหัดพัฒนา หรือเรียนรู้ฝึกศึกษาพัฒนา พูดสั้นๆ ว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้และต้องฝึก ถือเป็นแรงเด่นคือ พอฝึก เริ่มเรียนรู้ คราวนี้มนุษย์ก็เดินหน้า มีปัญญาเพิ่มพูนขึ้น พูดได้ สื่อสารได้ มีความคิดสร้างสรรค์ประดิษฐ์อะไรๆ ได้สามารถพัฒนาโลกของวัตถุ เกิดเทคโนโลยีต่างๆ มีความเจริญทั้งในทางนามธรรม วัตถุธรรม

ศิลปวิทยาการ เกิดเป็นวัฒนธรรม อารยธรรม จนกระทั่งเกิดเป็นโลกของมนุษย์ซ้อนขึ้นมาท่ามกลางโลกของธรรมชาติ
 พระพุทธศาสนาจับความจริงของธรรมชาติข้อนี้เป็นหลักสำคัญ จึงให้กำลังใจกับมนุษย์ว่า มนุษย์ที่ฝึกแล้วนั้น
 เลิศประเสริฐจนกระทั่งแม่แต่เทวดาและพรหมก็น้อมนมัสการ ดังคาถาว่า.....

"มนุสฺสสุตฺตํ สมฺมุตฺตํ อุตฺตทนต์ สฺมาหิตํ เทวาทิ นํ นมสฺสณฺติ … … … … … …"

แปลว่า "พระพุทธเจ้า ทั้งที่เป็นมนุษย์นี้แหละ แต่ทรงฝึกพระองค์แล้ว มีพระหฤทัยที่อบรมมาอย่างดี แม่เทพทั้งหลายก็น้อมนมัสการ"

คาถานี้เป็นการเตือนมนุษย์และให้กำลังใจว่า ความดีเลิศประเสริฐของมนุษย์นั้น อยู่ที่การเรียนรู้ฝึกศึกษาพัฒนาตนเองขึ้นไป มนุษย์จะเอาดีไม่ได้ ถ้าไม่มีการเรียนรู้ฝึกพัฒนาตน เพราะฉะนั้น เราจึงพูดเต็มว่า..... "มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐด้วยการฝึก" และฝึกได้ไม่มีที่สิ้นสุด

สัตว์อื่นแทบไม่ต้องฝึก เพราะมันอยู่ได้ด้วยสัญชาตญาณ พอเกิดมาบีบเรียนรู้อาบน้ำจอกกินนมแม่ นอนหลับ ศึกษาค้นคว้าหาอาหารกิน แต่ต่อจากนั้นฝึกไม่ได้ เรียนรู้ไม่ได้ อยู่ได้ด้วยสัญชาตญาณตลอดชีวิต เกิดมาอย่างไรก็ตายไปอย่างนั้น หมนเวียนกันต่อไป

ฉะนั้นความประเสริฐเลิศของมนุษย์จึงอยู่ที่การฝึกพัฒนาตนได้ และฝึกได้ไม่มีที่สิ้นสุด เป็นความเลิศประเสริฐที่สัตว์ทั้งหลายอื่นไม่มี สัตว์อื่นอย่างดีฝึกได้บ้างเล็กน้อย เช่น ช้าง ม้า เป็นต้น มันฝึกตัวเองไม่ได้ ต้องให้มนุษย์ฝึกให้..... ฝึกได้ในขอบเขตจำกัด เรียนรู้ได้ไม่มาก

{mospagebreak}

บนฐานแห่งธรรมชาติมนุษย์ผู้เป็นสัตว์ต้องศึกษา
พระพุทธเจ้าทรงตั้งหลักพระรัตนตรัยขึ้นมา

หลักพระพุทธศาสนาตรงนี้สำคัญที่สุด เพราะมนุษย์ฝึกตนเอง และเมื่อฝึกแล้วประเสริฐสุด การที่ยกพระรัตนตรัยขึ้นมาตั้งเป็นหลัก เพราะความจริงข้อนี้คือ

(ก.) พระพุทธเจ้าทรงเป็นต้นแบบ โดยเป็นสภาวะเป็นเครื่องเตือนใจให้ระลึกว่า ตัวเราเป็นมนุษย์ผู้หนึ่ง พระพุทธเจ้าเมื่อก่อนที่จะทรงฝึกพระองค์ก็เป็นมนุษย์อย่างพวกเรานี้ เราชี้มีศักยภาพที่จะฝึกให้ประเสริฐอย่างพระพุทธเจ้าได้ พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้ประเสริฐเลิศสูงสุด ตรัสรู้ธรรม มีพระคุณสมบัติสมบูรณ์ทุกประการเพราะได้ทรงฝึกดังที่เรียกว่าทรงบำเพ็ญบารมีมากมายจนเต็มสมบูรณ์ เราชี้ตั้ง..... "พุทธะ" ขึ้นมาเป็นแม่แบบว่า คุณิ มนุษย์ผู้ฝึกดีถึงที่สุดแล้ว พัฒนาดีแล้ว มีปัญญาผู้รู้ธรรม บริสุทธิ์หลุดพ้น เป็นอิสระ อยู่เหนือโลกธรรม มีความสุข มีชีวิตที่ตั้งงาม มีคุณธรรม ความดีงามที่สมบูรณ์ เป็นที่พึงของชาวโลก เลิศประเสริฐขนาดนี้ พอรระลึกได้อย่างนี้ก็เกิดศรัทธาที่เรียกว่า ตถาคตโพธิสัทธา คือ เชื่อในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีความหมายต่อไปอีกว่า เชื่อในปัญญาที่ทำให้มนุษย์กลายเป็นพุทธะ เพราะฉะนั้นการที่ถือเอา พระพุทธเจ้าเป็นสภาวะนั้น ความหมายอยู่ที่นั่น คือ

๑. ทำให้เกิดศรัทธาที่โยงตัวเราเข้าไปหาพระพุทธเจ้าว่า จากความเป็นมนุษย์อย่างเรานี้ พระองค์ได้บำเพ็ญบารมีฝึกฝนพระองค์จนเป็นพระพุทธเจ้า เราก็เป็นมนุษย์เช่นเดียวกัน ถ้าเราฝึกตนจริงจังให้ถึงที่สุด เราก็จะเป็นอย่างพระองค์ได้ ทำให้เราเกิดความมั่นใจว่า เรามีศักยภาพที่จะฝึกให้เป็นอย่างพระพุทธเจ้าได้

๒. เตือนใจให้ระลึกถึงหน้าที่ของตนเองว่า เราเป็นมนุษย์ซึ่งจะดีเลิศประเสริฐได้ ด้วยการฝึกฝนพัฒนาตน การฝึกฝนพัฒนาตนเป็นหน้าที่แห่งชีวิตของเรา หรือของชีวิตที่ดี เราต้องฝึกศึกษาพัฒนาตนอยู่เสมอ

๓. ให้เกิดกำลังใจว่า การฝึกฝนพัฒนาตนนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงทำมาจนสำเร็จผลสมบูรณ์แล้ว พระองค์ทำได้ แสดงว่าเราก็สามารถทำได้ แม้การฝึกศึกษาบางครั้งจะยากมาก อาจทำให้เราย่อท้อ แต่เมื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้าว่า พระองค์เคยประสบความสำเร็จยากลำบากมากกว่าเรานักหนา พระองค์ก็ก้าวผ่านลุล่วงไปได้ เราก็จะเกิดกำลังใจที่จะฝึกฝนตนต่อไป

๔. ได้วิธีลัดจากประสบการณ์ของพระองค์ พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติลำบากยากเย็นยิ่ง ลองผิดลองถูก บำเพ็ญบารมีกว่าจะเป็นพุทธะได้ เมื่อพระองค์ตรัสรู้แล้ว ทรงประมวลประสบการณ์ของพระองค์มาวางเป็นหลักสอนเราให้เข้าใจง่ายขึ้น เทียบบอกวิธีลัดให้เรา ซึ่งเราเอามาใช้ได้ทันที ไม่ต้องลำบากอย่างพระองค์

การระลึกถึงพระพุทธเจ้าเป็นสภาวะได้ประโยชน์ถึง ๔ ประการ เราชี้ตั้งพระพุทธเจ้าเป็นองค์แรกของรัตนตรัย เป็นสภาวะข้อที่ ๑

(ข.) เมื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้าเป็นแม่แบบแล้ว ก็คิดจะฝึกศึกษาพัฒนาตน ต้องรู้หลักรู้ความจริงของกฎธรรมชาติคือ ธรรมะ และต้องปฏิบัติตามธรรมะนั้น ฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงเป็นจุดเริ่มต้นที่เราเข้าไปสู่ธรรมะ พุดง่าย ๆ ว่า จากพุทธะโยงไปหา..... "ธรรมะ" คือตัวความจริงของธรรมชาติที่มนุษย์ต้องรู้และนำมาใช้ปฏิบัติ

(ค.) การจะรู้ธรรมและปฏิบัติตามธรรมให้เป็นอย่างพระพุทธเจ้านั้น มนุษย์ทั่วไปไม่ได้ฝึกตนมากมายถึงขั้นที่จะรู้และทำได้เองอย่างพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และไม่จำเป็นต้องฝึกถึงขนาดนั้น เพราะเรามีพระพุทธเจ้าที่ทรงรู้ธรรม รู้ทางและบอกวิธีให้แล้ว เราชี้ฟังคำสอนจากพระองค์และปฏิบัติตามโดยถือเอาพระองค์เป็นแบบอย่าง แม้พระองค์ปรินิพพานแล้ว เราชี้ฟังคำสอนของพระองค์จากพระสงฆ์ที่รักษาสืบต่อคำสอนของพระองค์มาถึงพวกเรา ตามปกติมนุษย์ทั่วไปจะปฏิบัติธรรม ฝึกตนให้ก้าวหน้าโดยลำพังตนเองได้ยาก ต้องอาศัยบุคคลและสภาพแวดล้อมต่างๆ ช่วยเกื้อหนุนได้ดีที่สุด คือ ชุมชนที่จัดตั้งไว้อย่างดี ที่เรียกว่า..... "สังฆะ" ในชุมชนแห่งสังฆะ นอกจากมีผู้ได้ฟัง ได้รู้ ได้ฝึกปฏิบัติธรรมมาก่อน เช่น ครู อาจารย์ ที่เป็นกัลยาณมิตรช่วยแนะฝึกสอนเราแล้ว ระเบียบความเป็นอยู่ วิถีชีวิต การสัมพันธ์กับเพื่อนร่วมชุมชน การจัดสรรสิ่งแวดล้อม บรรยากาศของชุมชน ทุกอย่างช่วยเกื้อหนุนให้เราฝึกตนก้าวไปในทางรู้และปฏิบัติธรรมได้อย่างดีที่สุด เมื่อเราก้าวหน้าไปแล้วก็เป็นกัลยาณมิตรเกื้อหนุนผู้อื่นด้วย

อนึ่ง มนุษย์ถึงจะมีศักยภาพที่จะเป็นอย่างเดียวกับพระพุทธเจ้า แต่ระหว่างปฏิบัติเราจะมีพัฒนาการในระดับต่าง ๆ ไม่ใช่อยู่ ๆ ก็เป็นพุทธะได้ทันที มนุษย์ที่ปฏิบัติโดยมีพัฒนาการในระดับต่าง ๆ ก็รวมกันเป็นชุมชนที่ตั้งงาม ประเสริฐ คือ สังฆะ ถ้าเรียกตามภาษาปัจจุบันคือ..... "สังคมอุดมคติ" ซึ่งมนุษย์ทุกคนควรมีส่วนอาศัยและร่วมสร้างชุมชนนี้ขึ้นมาให้ได้ ด้วยการฝึกพัฒนาตัวเองของแต่ละคนขึ้นไป

อนึ่ง มนุษย์ถึงจะมีศักยภาพที่จะเป็นอย่างเดียวกับพระพุทธเจ้า แต่ระหว่างปฏิบัติเราจะมีพัฒนาการในระดับต่าง ๆ ไม่ใช่อยู่ ๆ ก็เป็นพุทธะได้ทันที มนุษย์ที่ปฏิบัติโดยมีพัฒนาการในระดับต่าง ๆ ก็รวมกันเป็นชุมชนที่ตั้งงาม ประเสริฐ คือ สังฆะ ถ้าเรียกตามภาษาปัจจุบันคือ " สังคมอุดมคติ " ซึ่งมนุษย์ทุกคนควรมีส่วนอาศัยและร่วมสร้างชุมชนนี้ขึ้นมาให้ได้ ด้วยการฝึกพัฒนาตัวเองของแต่ละคนขึ้นไป

เพราะฉะนั้น หลักพระรัตนตรัย คือ หลักอุดมคติ ที่เป็นจุดหมาย เป็นอุดมการณ์ เป็นหลักสำหรับชาวพุทธซึ่งต้องถือว่า

๑. เตือนใจระลึกถึงศักยภาพของตัวเองและปฏิบัติหน้าที่การพัฒนาตนเองให้เป็นอย่าง พุทธะ
๒. เตือนใจระลึกว่าการพัฒนาตนให้สำเร็จ ต้องรู้เข้าใจและปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักความจริงของกฎธรรมชาติ คือ ธรรมะ
๓. เตือนใจระลึกว่า เราแต่ละคนจะร่วมอาศัย ร่วมสร้างสังคมอุดมคติ ด้วยการมีเป็นกัลยาณมิตรและเจริญอกงามขึ้นในชุมชนแห่ง อารยชน หรืออริยบุคคล ที่เรียกว่า สังฆะ

นี่คือ หลักพระรัตนตรัย จะเห็นว่าทั้ง ๓ หลักโยงถึงกันหมด

{mospagebreak}

ความจริงแห่งธรรมชาติของโลกและชีวิตที่ต้องรู้ให้ทันและวางท่าให้ถูก

ธรรมชาติของมนุษย์ซึ่งเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ พัฒนาได้ จะเป็นนิรันดร์ก็ได้ เป็นไอน์สไตน์ก็ได้ หรือจะเป็นกวีที่เก่งกาจ เป็นนักการศึกษา ฯลฯ เป็นได้หมด จนกระทั่งประเสริฐสุดเป็นพุทธะก็ได้ เมื่อมนุษย์ผู้ฝึกตนได้ จะพัฒนาตนสำเร็จ ต้องรู้เข้าใจความจริงของกฎธรรมชาติ และปฏิบัติให้ถูกตามกฎนั้น ในบรรดากฎธรรมชาติทั้งหลาย กฎใหญ่คือความเป็นไปตามเหตุปัจจัย ซึ่งเป็นอย่างหนึ่งในหลักใหญ่ที่สุด ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ๒ หลัก คือ

๑. หลัก ไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา
๒. เบื้องหลังความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือกฎธรรมชาติแห่งความเป็นไป ตามเหตุปัจจุบัน ได้แก่ อิทัปปัจจยตา

ฉะนั้นต่อจาก ไตรลักษณ์ พระพุทธเจ้าทรงสอนเรื่อง ปฏิจจสมุปบาท หรือที่เรียกเต็มว่า..... อิทัปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาท คือ ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลาย

ถ้าเราเข้าถึงกระบวนการของเหตุปัจจัย หลักการต่างๆ โยงถึงกันแจ่มแจ้งหมดและเข้าสู่การปฏิบัติที่ฝึกตนได้ ถ้ารู้แค่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เรายังทำอะไรไม่ได้ แค่รู้ทันว่าสิ่งทั้งหลายเกิดดับ เปลี่ยนแปลง ไม่เที่ยง ไม่คงที่ คงอยู่สภาพเดิมไม่ได้เป็นไปตามเหตุปัจจัย ก็ได้แค่รู้และวางใจแต่ยังทำไม่ได้ แต่พอรู้ว่า กฎแห่งเหตุปัจจัยที่อยู่เบื้องหลัง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือ อิทัปปัจจยตา ก็มาลงมือทำคือเอามาใช้ในการฝึกฝนพัฒนาตนของมนุษย์ ซึ่งเป็นการเชื่อมระหว่างธรรมชาติพิเศษของมนุษย์กับธรรมชาติสามัญของสิ่งทั้งหลาย พระพุทธศาสนาংশองชีวิตของมนุษย์ว่าเกิดจากองค์ประกอบต่างๆ มาประชุมกัน โดยสัมพันธ์กันเป็นระบบกระบวนการ เราจะเข้าใจต้องแยกองค์ประกอบ ตอนแรกก็แยกชีวิตออกก่อน สำหรับมนุษย์การแยกอย่างง่ายที่สุดคือ รูปธรรม (กาย) กับ นามธรรม (ใจ)

เมื่อแยกละเอียด ด้านรูปธรรม หรือร่างกาย ประกอบด้วยธาตุต่างๆ มาประชุมกันเข้า มีมหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔ และในแต่ละอย่างก็แยกย่อยออกไปอีก

ส่วนด้านนามธรรม หรือทางใจ ก็แยกออกเป็น เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

- เวทนา แยกย่อยเป็น เวทนา ๓ หรือ เวทนา ๕ หรือ เวทนา ๖
- สัญญา แยกย่อยเป็น สัญญา ๖
- สังขาร แยกย่อยออกเป็นต่างๆ เช่น สัญเจตนา ๖ เจตสิก ๕๐
- วิญญาณ แยกย่อยเป็น ๖ เป็น ๘๙ หรือ เป็น ๑๒๑

ซึ่งเป็นการจำแนกแยกแยะในระบบ ชันธ ๕ อย่างนี้เป็นระบบแยกชอย เป็นการศึกษาธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ เหมือนนักวิทยาศาสตร์แยกแยะองค์ประกอบด้านรูปธรรม แต่ในที่นี้แยกออกเป็นแบบง่าย ๆ คือ กาย กับ ใจ

ชีวิตมนุษย์ไม่ได้อยู่นิ่งเฉย ต้องเคลื่อนไหว ที่เรียกว่า ดำเนินชีวิต แม้รถยนต์ซึ่งไม่มีชีวิตก็มีการเคลื่อนไหว เมื่อแยกองค์ประกอบมันออกมาดู ก็ศึกษาตอนมันวิ่งแล่น ว่ามันทำงานอย่างไร โดยศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบย่อยขณะทำงาน

ชีวิตของเราก็เช่นกัน เมื่อแยกส่วนออกดูองค์ประกอบตอนอยู่นิ่งเฉย ก็ต้องศึกษาขณะที่มันดำเนินไป หรือขณะทำงาน เหมือนแพทย์ศึกษาชีวิตด้านกาย ต้องศึกษา anatomy คือกายวิภาค แยกองค์ประกอบให้เห็นอวัยวะต่างๆ ว่ามีอะไรบ้าง เป็นอย่างไร แล้วก็ศึกษา physiology คือสรีรวิทยา ให้รู้ว่าอวัยวะต่างๆ ทำงานอย่างไร และสัมพันธ์กันอย่างไร ทั้งเป็นกระบวนการและเป็นระบบ ในทางธรรมก็เริ่มด้วยแยกองค์ประกอบที่อยู่นิ่งๆ เป็น กาย กับ ใจ ต่อจากนั้นก็แยกให้เห็นการทำงานเป็นกระบวนการว่า องค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เป็นปัจจัยแก่กันอย่างไร การแยกองค์ประกอบแบบนี้จะเห็นได้ในหลักปฏิจจสมุปบาท ซึ่งมีองค์ประกอบ ๑๒ ส่วน เป็นปัจจัยแก่กันหมุนเวียนไปเป็นวงจร

{mospagebreak}

จะพัฒนาศักยภาพของคนให้มีชีวิตแห่งปัญญา
ก็ต้องรู้จักธรรมชาติของชีวิตซึ่งจะกำหนดหน้าที่ศึกษา

ระบบการทำงานของชีวิตมนุษย์พิเศษต่างออกไปจากระบบการทำงานของรถยนต์ คือ แม้อัตโนมัติจะเคลื่อนไหวได้ แต่ไม่มีชีวิต ไม่มีเจตจำนงหรือเจตนาจะเคลื่อนไหวไปทางไหน ต้องมีคนมาขับบังคับ ถ้าพึ่งตัวมัน องค์ประกอบทั้งหลายทั้งระบบทำงานเคลื่อนไหวอยู่อย่างนั้นๆ เท่าเดิม แต่ระบบการทำงานของมนุษย์ไม่อยู่ในวงจรเท่าเดิม มนุษย์มีเจตจำนงหรือมีเจตนา มีคุณสมบัติพิเศษเช่นปัญญา เป็นต้น ทำให้การเคลื่อนไหวของชีวิตมนุษย์มีการปรับตัว ปรับปรุงพัฒนาระบบการทำงานของตัวมันเอง และจัดการกับสิ่งอื่นภายนอกได้ด้วย

การทำงานขององค์ประกอบทั้งหลายของชีวิตมนุษย์ มีลักษณะพิเศษเรียกว่า " เป็นระบบการเป็นอยู่ หรือ การดำเนินชีวิต " ซึ่งเราต้องศึกษาให้เห็นองค์ประกอบเหล่านั้นทำงานสัมพันธ์กันในการที่มันจะเป็นอยู่ เจริญงอกงาม พัฒนาไป และจัดการกับสิ่งอื่นๆ ภายนอกให้ได้ผลดียิ่งขึ้น

ชีวิตมนุษย์ ที่เป็นอยู่หรือดำเนินไปทั้งระบบนี้ แยกองค์ประกอบได้ ๓ ส่วนใหญ่ คือ

๑. การเคลื่อนไหวติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอก โดยใช้ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และการแสดงออกทางกายวาจา จะใช้คำภาษาศาสตร์ใหม่ว่า " พฤติกรรม " ก็มีความหมายแคบไป ขอแต่งคำใหม่ว่า พฤติสัมพันธ์

๒. เบื้องหลังการติดต่อสัมพันธ์และพฤติกรรมที่แสดงออก มีกระบวนการทำงานของจิตใจ เริ่มตั้งแต่เจตจำนง (ความตั้งใจ) เพราะการติดต่อสัมพันธ์และพฤติกรรมที่แสดงออกของมนุษย์เกิดจากเจตนา คือมีความตั้งใจ จงใจ และแรงจูงใจ เป็นตัวกำหนดอีกชั้นหนึ่งว่าจะตั้งใจอย่างไร แรงจูงใจนี้มีทั้งฝ่ายชั่วและดี เช่น ความรัก ความโกรธ ความอยากรู้ ความลุ่มหลง ความเคารพ ความริษยา ความสุข ความทุกข์ใจ ซึ่งเป็นตัวกำหนด หรือ ชักจูงความตั้งใจนั้น เช่น เพราะอยากได้สุข จึงเคลื่อนไหวทำพฤติกรรมแบบนี้ เพราะอยากหนีทุกข์ จึงเคลื่อนไหวทำพฤติกรรมแบบนี้ โดยมีปัจจัยขับเคลื่อนอยู่เบื้องหลัง คือกระบวนการของจิตใจ เป็นต้นที่ ๒ ในกระบวนการทำงานของชีวิต เรียกว่า จิตใจ

๓. การเคลื่อนไหวติดต่อสัมพันธ์ทำพฤติกรรมนั้น คนต้องมีความรู้ รู้เท่าไรก็ตั้งใจเคลื่อนไหว ทำพฤติกรรมได้เท่านั้น ถ้ารู้มากขึ้นการตั้งใจเคลื่อนไหวทำพฤติกรรมก็จะซับซ้อนและได้ผลสำเร็จมากยิ่งขึ้น ถ้าไม่รู้เลยความตั้งใจทำพฤติกรรมก็เสี่ยงเสียเปรียบ ฉะนั้นความรู้จึงเป็นองค์ประกอบที่สำคัญมาก เป็นแดนใหญ่ด้านหนึ่งของชีวิต ได้แก่ ปัญญา ถ้าเราพัฒนาปัญญา เราก็ขยายมิติและขอบเขตทั้งด้านจิตใจและพฤติกรรมออกไปทั้งหมด

พฤติกรรมมนุษย์ที่พัฒนาออกเป็นกลุ่มเป็นหมู่รวมๆ กัน เป็นวัฒนธรรมและอารยธรรมนั้น เกิดจากเจตจำนงตามอำนาจแรงจูงใจ เช่นความปรารถนาที่จะเอาชนะธรรมชาติ ทำให้อารยธรรมตะวันตกเจริญมาอย่างที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ นี่คือเจตจำนงด้านจิตใจ แต่เจตจำนงนั้นเกิดขึ้นได้เสียแต่ใจของความรู้ความเข้าใจอะไรบางอย่าง มีความเชื่อ ยึดถือ และคิดไปได้อย่างนั้นแค่นั้น แล้วตั้งเจตจำนงต่างๆ ที่จะทำพฤติกรรมภายในขอบเขตเท่านั้น เพราะฉะนั้น แดนปัญญา คือ ความรู้ จึงยิ่งใหญ่มาก

ลักษณะสำคัญของกระบวนการดำเนินชีวิตของมนุษย์ คือการพัฒนาศักยภาพการดำเนินชีวิต ให้สามารถอยู่รอดได้อย่างดีงาม มีความสุขยิ่งขึ้น หรือ พัฒนาขึ้นไปสู่ความเป็นสัตว์ที่ประเสริฐยิ่งขึ้น จนถึงความเป็นพุทธะในที่สุด

ตกลงว่า ชีวิตของมนุษย์ที่เป็นกระบวนการเคลื่อนไหวดำเนินไปท่ามกลางสิ่งแวดล้อม แยกเป็น ๓ ด้าน คือ

๑. พฤติสัมพันธ์ ๒. จิตใจ ๓. ปัญญา

นี่คือการแยกองค์ประกอบของชีวิตแบบหนึ่งตามหลักพระพุทธศาสนา เรายังติดอยู่แค่การแยก แบบกายกับใจ ซึ่งเป็นการแยกเพื่อความรู้เข้าใจ แต่เอามาใช้ปฏิบัติได้น้อย ถ้าเราจะนำพระพุทธศาสนามาใช้ในระดับปฏิบัติการ ในการทำกิจกรรมต่างๆ โดยเฉพาะการพัฒนาคนและสังคม ต้องก้าวมาถึงการแยกในระดับกระบวนการดำเนินชีวิต คือแยกเป็น ๓ ด้าน หรือ ๓ แดน อย่างนี้

ถึงตอนนี้เราได้ครบแล้ว ในตัวอย่างเรื่องรถยนต์ที่แยกแยะ ๒ ระดับคือ แยกตอนจอดอยู่นิ่งๆ ให้เห็นว่ามีองค์ประกอบอะไรบ้าง และแยกตอนทำงานคือวิ่งแล่นว่า มันทำงานอย่างไร แต่ในเรื่องชีวิตมนุษย์ เราแยกส่วน หรือ องค์ประกอบ ๓ ระดับ คือ

๑. แยกองค์ประกอบตามสภาพหรือในภาวะอยู่นิ่งเฉย (เช่นแยกเป็น รูป+นาม, กาย+ใจ, ชันธ &)

๒. แยกให้เห็นการทำงานของส่วนต่างๆ ในระบบวงจรความสัมพันธ์ (เช่น แยกแบบปฏิจจุสมุปบาท)

๓. แยกให้เห็นระบบและกระบวนการดำเนินชีวิตที่ องค์ประกอบ ๓ ด้านมารวมกันขับเคลื่อนชีวิตให้เป็นอยู่ได้ดียิ่งขึ้นๆ ไปสู่จุดหมายที่จะเป็นชีวิตที่สมบูรณ์ (แยกเป็น ๓ ด้าน หรือ ๓ แดน คือ ด้านสัมพันธ์ภายนอก ด้านจิตใจ และด้านปัญญา)

{mospagebreak}

การดำเนินชีวิตทั้งสามด้าน เป็นปัจจัยเกื้อหนุนกันในการศึกษา

เมื่อรู้ธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย และธรรมชาติของมนุษย์แล้ว ก็เอาความรู้ในความจริงของธรรมชาตินั้นมาใช้ประโยชน์

สาระของพระพุทธศาสนา คือการนำเอาความรู้ในธรรมชาติและกฎธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ สนองจุดหมายที่เราต้องการ คือการพัฒนามนุษย์จนสามารถเป็นอยู่ โดยไม่ต้องพึ่งพา อวิชา ดัณหา อุปาทาน

กระบวนการของชีวิตที่เคลื่อนไหว นั้นแยกเป็น ๓ ด้าน คือ พฤติสัมพันธ์ ที่เรียกโดยอนุโลมว่า พฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เราพัฒนาชีวิตทั้ง ๓ ด้าน ให้ทำอะไรได้อะไรได้สำเร็จตามต้องการ จนมีชีวิตที่สมบูรณ์ ข้อสำคัญที่สุดต้องพัฒนาปัญญาขึ้นไป เพราะในที่สุด ทุกอย่างจะอยู่ในขอบเขตของปัญญา อย่างที่ารู้เท่าใด ทำได้เท่านั้น

แต่ในทางกลับกัน คนจะพัฒนาปัญญาไม่ได้ ถ้าไม่มีการสัมพันธ์ การทำพฤติกรรม และการทำงานของจิตใจมาเกื้อหนุน หลักการมีอยู่ว่า องค์ประกอบทั้ง ๓ ด้านแห่ง กระบวนการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน แม้ว่าจุดยอดจะอยู่ที่การพัฒนาปัญญา แต่ปัญญานั้นจะเกิดขึ้นมาลอยๆ ไม่ได้ ต้องอาศัยจิตใจ พร้อมด้วยพฤติกรรมการเคลื่อนไหวและการใช้อินทรีย์สัมพันธ์

ปัญญาอาศัยพฤติกรรมสัมพันธ์ (อินทรีย์สัมพันธ์ และพฤติกรรม) เช่น ง่ายๆ เราจะได้ความรู้ เราต้องอาศัย ตา หู จมูก ลิ้น กายของเรา สื่อความรู้จากโลกภายนอกเข้ามา เราต้องเคลื่อนไหว เดินไปหาข้อมูล ใช้มือหยิบ หยิบ คั้น แยก เลือก เก็บข้อมูล ต้องใช้วาจาพูดสอบถาม รู้จักปรึกษา เริ่มตั้งแต่รู้จักตั้งคำถาม ถ้าถามไม่เป็น พูดกับเขาไม่รู้เรื่องว่าถามอะไร หรือถามด้วยคำพูดไม่ดี เขาก็เกลียดเขา ไม่ร่วมมือ ไม่อยากตอบ เพราะฉะนั้นจึงต้องพัฒนาพฤติกรรมให้รู้จักพูด รู้จักตั้งคำถามให้ชัดเจน รู้จักพูดให้น่าฟัง ใสถ้อยคำสละสลวย พัฒนาพฤติกรรมให้สัมพันธ์กับเพื่อนมนุษย์อย่างได้ผลดี ให้เขามีมิตรชื่นชม เต็มใจที่จะร่วมมือ

ปัญญาอาศัยจิตใจ เช่น จิตใจต้องเข้มแข็งอดทน มีความเพียรพยายาม แน่วแน่มั่นคง มีสติ มีสมาธิ ถ้าจิตใจเกียจคร้าน ท้อถอย ไม่สู้ พอเจอปัญหา ก็ถอย ความคิดไม่ก้าว ปัญญาก็ไม่พัฒนา แต่ถ้าใจสู้เข้มแข็ง เดินหน้าต่อไปก็สามารถพัฒนาปัญญาได้ หรือถ้าไม่มีสมาธิ ใจฟุ้งซ่าน คิดอะไรสับสนไม่ชัดเจน ต้องให้ใจมีสมาธิด้วยจึงจะเกื้อหนุนต่อการพัฒนาของปัญญา

จิตใจเป็นฐานของพฤติกรรม อย่างที่พูดแล้วว่า การเคลื่อนไหวทำพฤติกรรมของคนเรา เกิดจากความตั้งใจ มีเจตนา ซึ่งประกอบด้วยแรงจูงใจและความตั้งใจที่ดี พฤติกรรมที่แสดงออกไปก็จะดี จิตใจก็ต้องอาศัยพฤติกรรม เป็นเครื่องมือสนองความต้องการของจิตใจอยากได้อะไรได้นั้นได้นี่ อยากเห็น อยากดู อยากฟัง หรือเกลียดชัง อยากหนี อยากทำลาย อยากไปให้พ้นจากสิ่งนั้นสิ่งนี้ ก็อาศัยพฤติกรรม ต้องสำเร็จด้วยพฤติกรรมทั้งนั้น ปัญญาเป็นตัวชี้แนะ บอกทาง ให้แสงสว่าง กำกับ ควบคุม ดูแล จัดปรับ แก้ไข ขยายขอบเขต พัฒนา และทำหน้าที่ปลดปล่อยช่วยให้เกิดอิสระภาพ ทั้งแก่พฤติกรรม และแก่จิตใจ

ปัญญาชี้แนะพฤติกรรม ควบคุม กำกับ ขยายขอบเขต และปลดปล่อยพฤติกรรม อย่างที่พูดไปแล้วว่า พฤติกรรมจะทำอะไรได้แค่ไหน ก็ได้แค่เท่าที่มีปัญญารู้เท่าใด ถ้าไม่รู้เลย ก็ติดขัด ถ้ารู้เข้าใจ พฤติกรรมก็เดินหน้าต่อไป ยิ่งรู้เข้าใจมองเห็นกว้างไกลลึกซึ้ง พฤติกรรมก็ยิ่งกว้างขวาง ชับซ้อน และทำได้ผลมากขึ้นๆ

ปัญญาบอกทางแก่จิตใจ รวมทั้งชี้แนะ กำกับ จัดปรับ แก้ไข ขยายขอบเขต ตลอดจนปลดปล่อยจิตใจให้เป็นอิสระ เช่น พอเจออะไร ถ้าไม่รู้เรื่อง ก็ติดขัดอึดอั้นตันตันที่ ทำอะไรไม่ถูก เกิดทุกข์เป็นปัญหา แต่พอปัญญามา รู้ว่าสิ่งนั้นคืออะไร เป็นอย่างไร จะปฏิบัติอย่างไรเอามาใช้ทำอะไรได้ ก็โล่ง โปร่งสบายใจ หมดปัญหา ไม่บับคั้นติดขัดคับข้องใจ เพราะฉะนั้น ปัญญามา ก็ทำจิตใจให้เป็นอิสระ มีความสุขโล่งโปร่ง แก้ปัญหาได้ เรียกว่าเป็นตัวปลดปล่อย คือ liberate จิตใจ

เพราะฉะนั้น ชีวิตทั้ง ๓ ด้านของมนุษย์ คือ พฤติกรรม จิตใจ ปัญญา จึงสืบเคลื่อนไปด้วยกันเป็นระบบแห่งกระบวนการ ที่อาศัยซึ่งกันและกัน มนุษย์จึงต้องพัฒนาไปด้วยกันพร้อมทั้ง ๓ อย่าง

{mospagebreak}